

POVIJEST ARMENSKE CRKVE.

Msgr. Dr. Kamilo Dočkal.

(Nastavak)

3. David, zvan »Filozof nepobjedivi«, jedan od najučenijih članova armenske narodne akademije. Rođen je ne dugo iza g. 450. Bio je učenik Sahaka Velikog, Mezropa i Mosesa iz Chorene. Da nauči grčki i sirski, putovao je poput drugih mladića svoje dobi na škole u Aleksandriju, Atenu i Carigrad. U Carigradu je dugo boravio i pisao protiv Nestorija. Glavno polje njegova spisateljskog rada bila je filozofija. Nastojao je spojiti Aristotela i Platona čuvajući pri tom kršćansku nauku. Glavno njegovo filozofsko djelo jesu »Osnovi filozofije« (Sahmank). U tom djelu brani David protiv Pyrrhonista mogućnost spoznaje svrhunaravskih stvari i mogućnost prave filozofije. Preveo je na armenski Aristotelova djela »O kategorijama«, »O hermeneji« (Rečenice i sud), »O kosmosu«, »O krijepostima i manama« i dr. Upravo je začudno, kako je David umio novi i neizgladeni armenski jezik staviti u službu subtilne grčke filozofije. David je napisao i nekoliko homilija za svetkovine Gospodnje, od kojih je najglasovitija ona »O svetom Križu«. Tu je napisao na molbu katolikosa Giuda (466—475) protiv Nestorijevaca, a u 12. stoljeću komentirao ju je Nerses iz Klaya. Preveo je i Porfirijevu »Isagogu«, koju je i komentirao. Davidovi armenski prijevodi Aristotelovih djela imaju veliku kritičku vrijednost za ustanovljenje originalnog teksta, jer potiču iz 5. stoljeća, dok latinski, arapski i nebrehejski prijevodi potiču tek iz 12. i 13. stoljeća.²⁰¹

4. Elische ili Elizej, biskup iz Amaduni-a. Bio je učenik pomenutih velikih armenskih učitelja. Prije nego je postao svećenik, stupio je u službu vojskovođe Vardana Mami-kunijca, koji je vodio rat s perzijskim kraljem Izdegardom II. za slobodu svoje domovine, za obranu kršćanske vjere protiv

²⁰¹ Sr. V. Himpel: »David, armenischer Philosoph« u J. Hergenröther — Fr. Kaulen »Kirchenlexikon«, Freiburg i Br. 1884. 4. str. 1411 ss.

perzijskog magizma i Zoroastrova kulta. Elische je elegantnim armenskim stilom opisao Vardanov rat. Vrativši se iz rata posta svećenik, a onda i biskup u Amaduni-u. Osim »Povijesti armenskog rata« napisao je Elische komentare u Genezu, u Jozuinu knjigu, te u knjige Sudaca i Kraljeva. Klasičkim se smatra njegovo tumačenje Molitve Gospodnje. Napisao je više homilija za monahe, od kojih su slavne ona »o milostinji«, »o mucu Gospodnjoj«, »o uskrsnuću Gospodnjem«. Neke od homilija postoje dosada, a neke su izgubljene ili se nalaze zakopane po starim manastirima Velike Armenije u posjedu nesjedinjenih Armenaca, koji se ne brinu mnogo za znanost.²⁰²

5. I v a n M a n d a k u n i, armenski katolikos (405—485). Taj slavni katolikos rodio se u Tsachnotu u Ašruni. Pripadao je školi Sahaka i Mezropa. Kao potomak slavne armenske porodice Mandakuni i kao katolikos vršio je važnu ulogu u povijesti svoga naroda. Bodrio je lično armenske junake u oslobodilačkom ratu Vahanovu, a onda je preporučao svoju domovinu pastoralnim i literarnim radom. Pribivao je sinodi u Šahapivanu. Konačno je u Ktezifontu za svoju kršćansku vjeru trpio zatvor i muke. Promicao je monaški život. Njegova je zasluga, što je za predstojnika patrijarškog samostana u Ečmiadzinu postavio slavnog historičara Lazara iz Farpa. Redigirao je konačno časoslov, kojim se Armenci do danas služe. Njemu pripisuju armenski literarni pisci 30 djela (govori, poslanice i molitve).²⁰³

6. L a z a r i z F a r p a, mlađi savremenik Elische, historičar 5. stoljeća. Bio je predstojnik patrijarškog samostana u Ečmiadzinu, postavljen od katolikosa Ivana Mandakuni-a. Napisao je »Povijest Armenije od 388—485« te »List na Vahana«. Djelo mu je velike vrijednosti.²⁰⁴

²⁰² Sr. Msgr Asgian, *ibid.* str. 479.

²⁰³ Sr. Sim. Weber: *Die katholische Kirche in Armenien*, Freiburg i Br. 1903. str. 448 ss, 459 ss, Govori Ivana Mandakuni-a izdani su u armenskom jeziku od Mechtarista u Veneciji god. 1836 i 1860. Njemački prijevod J. M. Schmidt: *Heilige Reden des Joannes Mandakuni*, Regensburg 1871. Iznova ih prevedoše Sim. Weber i J. Blatz: *Ausgewählte Schriften der armenischen Kirchenväter*, München 1927. Tom. II. 29-269.

²⁰⁴ Lazarovu »Povijest Armenije« izdali su u armenskom jeziku Mechtaristi u Veneciji god. 1793, 1807, 1873 i 1891. (isto i »List na Vahana«). Na francuski je djelo preveo S. Ghesarian. Sr. V. Langlois: *Collection des historiens*, Paris 1869. 12, 253—368. U novo-armenskom jeziku izdao je djelo Chalathean: Lazar iz Farpa i njegovo djelo, Moskva 1883.

7. Koriun, biskup georgijski. Bio je učenik sv. Mezropa. Od njega nam se sačuvalo samo jedno djelo »Život i smrt sv. Mezropa«. Djelo je pisano između 445—451. To je najstarija i najtočnija biografija sv. Mezropa, koja svjedoči o velikom štovanju učenika spram učitelja. Pisana je toplo i klasičnim armenskim jezikom, prostim od helenskih i sirskih natruha. Djelo je uživalo veliki ugled u davnini, jer ga s najvećom pohvalom spominje i Lazar iz Farpa. Iz djela samoga se razabire, da je Koriun bio biskupom u Georgiji, nu ne zna se gdje, jer se ne napominje biskupsko sjedište. Nadalje se razabire iz istoga djela, da je nekoliko godina prije efeškog sabora putovao u Carigrad, gdje je ostao više godina prevodeći grčka djela na armenski jezik. Ne zna se godina njegove smrti.²⁰⁵

3. Armenski pisci 6. i 7. stoljeća.

Iza zlatnog doba armenske literature nastalo je iznenada tužno i mračno doba. Razlog su tome bile političke i crkvene prilike. Armenija je izgubila svoju slobodu. Bila je raskomadana. Jedan je dio bio podložan bizantskom carstvu, a drugi se morao boriti za svoju slobodu s brojnim neprijateljima: Perzijancima i Arapima. U to doba vojevanja nije bilo vremena za tihi znanstveni rad. Ljudi su se sakrivali po neprohodnim gorama ili su lutali dolinama bježeći pred neprijateljem. U crkvenom su pogledu Armenci pali u krivovjerje monofizitsko. Pod pritiskom buntovnih monaha zbacili su crkveni glavari kalcedonski sabor i dogmatsko pismo pape Leona Velikoga, te se odvojili potpuno od grčke crkve, a dosljedno i od rimske.

U 6. stoljeću nemaju Armenci ni jednog bogoslovskog pisca.

U 7. stoljeću spominje Msgr Asgian, da je neko svijetlo vjere i znanosti počelo sjati iz armenskog samostana pokrajine Siuni, sagrađenog od Sahaka i Mezropa. Tu se spominju kao pisci monasi Petar, Matuzalem, Moses i Stefan.²⁰⁶

²⁰⁵ Koriunovo djelo: »Pripovijest o životu i smrti sv. Mezropa« izdali su Mechitaristi u Veneciji god. 1833, 1854. i 1894. Djelo je na francuski preveo J. R. Emin u V. Langlois: Collection des historiens anc. et mod. de l'Arménie, Paris 869 II. str. 9—16.

²⁰⁶ Sr. Msgr. Asgian: »La S. Sede e la Nazione armena«, Bessarione 1899, Roma. V. str. 481.

M. Jugie spominje iz 7. stoljeća dva bogoslovska pisca: Teodora iz Khertenavora, koji je pobijao bludnje Ivana Mairakumskoga, te Ananiju iz Širaka (600—650), koji je bio vrlo vješt u orijentalnim jezicima i u matematici, te koji nam je ostavio u naslijeđe: »Govor o Uskrsu« i svoju »Autobiografiju«. ²⁰⁷

4. Armenski pisci 8. do 11. stoljeća.

Od 8. do 11. stoljeća važniji su ovi armenski bogoslovnici pisci:

1. Johannes III. Oznetzi (Ivan Oznijski), armenski katolikos (717—728), zvan »Filozof«. Od njega su nam sačuvana slijedeća djela: »Sinodalni govor« na saboru, držanom god. 719 u Manazkertu, »Govor protiv Paulicijevaca«, »Traktat protiv Fantastika«, »Memoriale de libro Canonum«, te manja liturgička djela »O crkvenim službama«, »O velikom danu Prima Sabbati«, »O noćnici«, »O večernjici«. Pripisuju mu se i dva govora »o blagoslovu nove crkve« i »o posvetilu crkve«. ²⁰⁸

2. Johannes VI. Patmapan, armenski katolikos (899—931). On je napisao »Povijest Armenije« od početka do god. 925. ²⁰⁹

3. Ananija, opat samostana Narek, napisao je u 10. st. traktat »Protiv Thondrakita«. Djelo je danas negdje zametnuto. ²¹⁰

4. Kosroe Veliki, biskup iz Andzevantza (umro oko god. 972). On je napisao »Komentare u Officium divinum i u molitve svete liturgije«. Stil mu je čist kao u pisaca »zlatnog doba«. Jezik mu je elegantan. U ovim spisima češće naziva Kosroe sv. Petra glavom apostola i osnovom Kristove crkve. ²¹¹

²⁰⁷ Sr. M. Jugie: *Theologia dogmatica christianorum orientalium* Tom V. Paris 1935. str. 481. Djela Ananije iz Širaka izdao je F. C. Conybeare: *Ananias of Shirak (A. D. 600—650). His autobiography. His tract on easter* »u *Byzantinische Zeitschrift*«, t. VI. str. 572—584.

²⁰⁸ Djela Ivana Oznijskog izdao je J. B. Aucher u Veneciji 1834.

²⁰⁹ Ova je povijest u armenskom jeziku u Jeruzalemu i u Moskvi god. 1853. od Emina.

²¹⁰ Ma da se danas ne zna za tekst ovoga djela, Placid Sukias Somal u svom djelu »Quadro della storia letteraria di Armenia«, Venetii 1829. str. piše, da je u njegovo vrijeme postojao jedan stari rukopis djela.

²¹¹ Oba komentara izdana su u armenskom jeziku u Carigradu 1730. Latinski prijevod »Chosroe Magni, episcopi monophysiti, explicatio precum missae«, izdao je P. Vetter u Freiburgu i. Br. 1880. Više o njemu vidi Ales. Balzian, *La Sede di S. Pietro*, Vienna 1853. str. 233 ss.

5. **Gregorij iz Nareka**, sin Kosroe Velikoga (951—1003, ili prema drugima 1012), nazvan »Armenskim Pindarom«. Napisao je 145 Elegija ili Svetih molitava, komentar u Pjesmu nad pjesmama, komentar u 38. glavu knjige Job, te više panegirika, od kojih su najznamenitiji: u čast Sv. Križu, u čast Bl. Djevici Mariji, u čast svetih apostola. Od njega je i dogmatska poslanica protiv Thondrakita. Zove se »od Nareka«, jer je u mladosti od 20 godina stupio u samostan Narek na monaškom otoku Aghtamar na jezeru Van. Udaljen od svijeta pjevao je sveti mladić svoje anđeoske melodije zvane armenski Meghetik ili Kanz. Te su molitve složene u obliku pjesama, koje se dosada u armenskoj crkvi pjevaju na svetkovine Duhova, Bl. Djevice Marije, Sv. Križa. S literarnog gledišta uživa Gregorij iz Nareka slavu pisca, koji je rijetkom rječitošću znao izražavati svoje misli i koji ih je znao prikazivati pjesničkim zanosom. Bio je branič pravovjerja. Kad su mnogi u Armeniji ustali protiv katolikosa Vahana radi toga, što je prihvatio kalcedonski sabor, usta pustinjač iz Nareka, da odvažno brani patrijara, kalcedonski sabor i Leonovo dogmatsko pismo.²¹²

6. **Pavao Toronski**, protukatolički polemičar 11. stoljeća. Od njega nam se sačuvala knjiga »Protiv Theopista, monaha grčkoga«.²¹³

7. **Gregorije Magister**, grčki vojnički upravitelj u Mezopotamiji (umro 1058). Napisao je više poslanica o raznim predmetima, osobito tri poslanice protiv Thondrakita, koji su se u 10. i 11. vijeku vrlo proširili, te ih je trebalo pobijati. Pisao je i pjesme. »Pjesma in utrumque testamentum« broji 1000 stihova.²¹⁴

8. **Petar**, armenski katolikos 11. stoljeća, pjesnik. Od njega su se sačuvali himni u čast mučenika i za pokojnike u 8 muzičkih tonova, koji se do danas rabe u armenskom oficiju. Nadalje je spjevao nekoliko hvalospjeva u čast svecima, koji se

²¹² Sva djela Gregorija iz Nareka izdana su armenskom jeziku god. 1840. Sr. F. Nève, *L'Arménie chrétienne et sa littérature*, Louvain, 1886, str. 256—268. — Sr. Msgr. Asgian, op. cit. str. 482.

²¹³ Knjiga je u armenskomu jeziku izdana u Carigradu god. 1752. Sr. Karapet Ter Mkrčian: *Die Paulikianer im bizant. Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig 1893 str. 74.

²¹⁴ Pjesnička djela Gregorija Magistra izdana su u Veneciji 1868. Tri poslanice protiv Thondrakita preveo je na njemački Karapet Ter-Mkrčian, op. cit. str. 136—153.

armenski zovu Manghunk, te se pjevaju na psalam »Laudate pueri Dominum«. ²¹⁵

5. Novo zlatno doba armenske književnosti.

U 12. stoljeću počinje za armensku bogoslovsku literaturu novo doba, koje se može nazvati opet »zlatno doba«. Razlog cvomtu procvatu znanosti dadoše pokušaji sjedinjenja armenske crkve s Bizantom, kao i s Rimom. I grčka i latinska bogoslovska znanost uplivala je sada na Armence, pa ih je potakla na studij, na polemike i na natjecanje.

U ovoj periodi valja spomenuti slijedeće:

1. Nerses IV., armenski katolikos (1166—1173), zvan Glayetsi ili Klayetsi od grada Hrom-Klaya, gdje je stolovao, prozvan je i Snorhali (gratiosus) poradi ljupkosti svoga značaja. Kao mladi monah boravio je u samostanima Skevrah i Kedik baveći se literarnim radom. Rodio se 1102. Po majci je bio u rodu sa starom kraljevskom porodicom Arsacida. Bio je praunuk Gregorija Magistra. Od svoga brata katolikosa Gregorija III. (1113—1166) primi svećenički i biskupski red, a iza njegove smrti posta i katolikos. Car Maunel Komnen posla k njemu u više mahova poslanstvo, da raspravlja o sjedinjenju s Bizantom. U jednom takovom poslanstvu bijaše grčki filozof Theorijan. Nerses je shvatio stvar ozbiljno, te je pripravljaio uniju, nu umro je god. 1173. prije, nego je djelo privedeno kraju. Nerses je bio umiljata značaja i odličan govornik, sličan svome savremeniku sv. Bernardu. Pisao je mnogo u stihovima i u nevezanom slogu. Među njegovim pjesmama prvo mjesto zaprema pjesma, koja se zove Hisus Vorti (Jesu Filio), u kojoj daje pjesnički sadržaj cijelog Starog i Novog Zavjeta. Pjesma ima 8.000 stihova. Onda je čuvena »Elegija gradu Edessi« u 2.090 stihova, gdje se opjevava zauzeće grada. Od njega su mnogi himni, kojima se dosada služi armenska crkva. Postoje i dvije metričke homilije: o svetom Križu i o nebeskoj hierarhiji. — Od Nersesovih djela u prozi važne su njegove poslanice, 21 na broj, komentar evanđelju sv. Mateja, molitva za 24 ure dana i noći (koja je prevedena na 36 raznih jezika), panegirik u čast anđela, govor na cvjetnu nedjelju i tumačenje Davidove homilije o svetom Križu.

²¹⁵ Sr. Msgr Asgian: op. cit. str. 484.

Nerses je bio genij armenskog naroda. S njegova je čela sjala nesamo nebeska svetost, nego i duboka naobrazba spojena s pjesničkim talentom.²¹⁶

2. N e r s e s L a m p r o n e t z i, nadbiskup iz Tarza. Rodio se 1153. u Lampronu u Ciliciji kao sin armenskog dinasta Oschina II., dok je po majci poticao iz kraljevskog roda Arsacida. Kao dječak od 16 godina bio je od svog strica Nersesa IV. posvećen za svećenika. God. 1176. postao je nadbiskup u Tarzu. Bio je najveći i najiskreniji pobornik sjedinjenja s rimskom crkvom. Umro je mlad u dobi od 45 godina god. 1198., pošto je doživio pravo sjedinjenje Male Armenije s Rimom. Nerses Lampronski je najplodniji armenski pisac. Izvrsno je poznao armenski, grčki, latinski, sirska i koptski, pa je bio sposoban i da prevodi i da stvara. Od njegovih djela valja spomenuti osobito ova: »Sinodalni govor o sjedinjenju crkava«, održan u Hrom-Klayu god. 1179., nadalje »Tumačenje armeske liturgije«, komentare u Psalme Davidove, knjige Salamonove i 12 manjih proroka, homilije, poslanice, liturgičke pjesme, te »Životopis Nersesa Klayskoga u stihovima«. Od njegovih prijevoda valja spomenuti »Životopis otaca pustinjaka«, komentar u Apokalipsu od Andrije Cezarijskog i »Dialoge sv. Gregorija Velikoga«, kao i »Životopis Gregorija Velikoga«.²¹⁷

3. G r e g o r i j e IV. T e g h a, armenski katolikos, nasljednik Nersesa IV. (1173—1193). On je iza smrti katolikosa Nersesa IV. nastavio pregovore s carem Manuelom, a kasnije s carem Aleksijem III. za sjedinjenje. Pri tom se služio kao svojim legatom Nersesom Lampronskim. U tom poslu napisao je Gregorij šest dogmatskih poslanica. Od ovih su dvije uprav-

²¹⁶ Velepjesan Hisus Vorti preveo je na njemački P. Vetter u »Tübinger Theol. Quartalschrift« 1898 str. 239—276. Elegiju o padu Edesse izdao je armenski i francuski E. Dularier: *Historiens arméniens des croisades*, Paris 1869. str. 226—229. Pjesnička djela Nersesova izdana su armenski u Veneciji 1830. Prozaička djela Nersesova izdao je u latinskom prijevodu J. Cappelletti u Veneciji 1833 pod naslovom: »Sancti Nersētis Clayensis, Armenorum catholici, opera nunc primum ex armenio in latinum conversa notisque illustrata«, 2 sveska.

²¹⁷ Sr. P. Vetter: »Nerses von Lambron« u J. Hergenröther—Fr. Kaulen: »Kirchenlexikon«, Freiburg i. Br. 1895. 9. str. 162 ss. »Sinodalni govor o sjedinjenju« izdan je u armenskom originalu i latinskom prijevodu od Paschala Auchera u Veneciji 1812. — Tumačenje armeske liturgije« izdano je armenski u Veneciji 1847. »Komentar u manje proke« izdan je armenski u Carigradu 1826. Literaturu za život Nersesa izbraja Plac. Sukias Somal u djelu: *Quadro della storia letteraria di Armenia*, Venecija 1829. str. 94 ss.

ljene caru Manuelu Komnenu, a jedna carigradskom patrijaru Mihajlu Anchialskom.²¹⁸

4. Ignacije i Sergije ili Sarkis, armenski učitelji i egzegeti 12. stoljeća. Ignacije je napisao »Komentar u evanđelje sv. Luke«, a Sergije »Komentar u sedam katoličkih poslanica«.²¹⁹

5. Mekhitar Gosh (umro 1207) pisao je mnogo, ali se nije sve do danas sačuvalo. Na molbu Stefana, katolikosa albanskoga, napisao je »Nomocanon«. Od njega se sačuvalo i »Komentar u proroka Jeremiju«.²²⁰

6. Johannes Vanakani ili Cenobita, učenik Mekhitara Gosha (umro oko 1250). Među inim napisao je »Komentar u knjigu Jobovu«, »Knjiga pitanja iz Starog i Novog Zavjeta«, »Govor o vjeri«, »Pitanja i odgovore o raznim predmetima«.²²¹

7. Vartan Veliki (umro 1271), učenik Ivana Vanakani, bio je historičar, egzeget, bogoslov i pjesnik svetih pjesama. Napisao je: »Sveopću povijest« od stvorenja svijeta do god. 1269., »Komentare u Petoknjižje Mojsijevo, u Psalme, Pjesmu nad pjesmama i u proroka Danijela«, te razne homilije. Vartanu Velikom pripisuju se dva polemička djela protiv Latina, i to »Opomene Armencima« i »Pobijanje poslanice rimskih biskupa kralju Haytonu«.²²²

8. Stefan Orbelijan, biskup iz Siuni-a (1287—1304). On je napisao »Historičku knjigu o povijesti pokrajine Siunijske«, zatim polemičko djelo protiv kalcedonskog sabora pod naslovom »Tzernak« u dvije knjige i polemičku poslanicu sjedinjenom patrijaru Gregoriju VII.²²³

9. Mekhitar Icevrenski, armenski polemičar 13. stoljeća. Napisao je opsežni traktat protiv primata rimskog biskupa, koji je bio osuđen na jednoj sinodi sjedinjenih Armencina u Sisu.²²⁴

²¹⁸ Poslanice izdadoše Mechitaristi u Veneciji god. 1838.

²¹⁹ Djela su izdana u armenskom jeziku u Carigradu 1735 i 1743.

²²⁰ Sr. M. Jugie, op. cit. str. 485.

²²¹ Sr. M. Jugie, op. cit. str. 486.

²²² »Sveopća povijest« izdana je armenski u Veneciji 1862. — Komentar u Psalme izdan je u Astrahanu g. 1797. — Komentar u proroka Danijela u Carigradu god. 1826.

²²³ »Tzernak« izdan je armenski u Carigradu god. 1755., a »Povijest pokrajine Siunik« u Moskvi god. 1861. Ovu je povijest na francuski preveo Brosset: Histoire de la province de Siunik par Stephanos Orbelian, Petersbourg 1864—1866.

²²⁴ Sr. M. Jugie, op. cit. str. 486.

10. Johannes Orodnatzi, opat samostana Abragunskog, pisac 14. stoljeća. Ostavio nam je »Komentare u evanđelje sv. Ivana i u poslanice sv. Pavla«, te više homilija. Premda nije učio ni jedne dogmatske bludnje, služio se katkada monofizitskim formulama o utjelovljenju Kristovu. Bio je veliki protivnik »Sjedinjene braće« (Fratres unitares) koji su za volju sjedinjenja odbacivali armenske običaje i obrede, pa primali latinske.²²⁵

11. Gregorije Dathevatzi, učenik pomenutog opata Ivana iz Abraguni-a (1340—1411). Njegova su djela: »Knjiga pitanja« iz god. 1397., gdje raspravlja najprije o raznim zabludama nevjernika i krivovjeraca, a onda govori o Bogu Stvoritelju, o čovjeku, o utjelovljenju Sina Božjega, o općem sudu; nadalje: »Zbirka govora za cijelu crkvenu godinu«, »Komentari u knjige Salomonove, u Joba, Izaiju i tri evanđelja«, »Komentari u kanonske časove armenskog oficija«. On poput svoga učitelja vrlo revnuje za očuvanje armenskih običaja i obreda, udara na latinizaciju, pa pokadšto udara i na vjeru latinske crkve. Nu crpe svoje znanje i iz latinskih izvora, iz djela, što su ih Fratres unitores preveli, pa se tako kod njega nađu razne oprečnosti misli i nazora.²²⁶

12. Toma, opat samostana Medzoph, pisac 15. stoljeća. Napisao je »Povijest Tamerlana, mongolskog tirana« sve do god. 1447, zatim »Komentar u proroka Danijela«, te »Obred sakramenta posljednje pomasti« prema armenskom i latinskom ritualu. Komentar mu je slab.²²⁷

6. Armenski pisci 16. do 19. stoljeća.

Od 16. stoljeća dalje ide nova perioda armenske iliterature. U to doba nalazimo vrlo malo pisaca kod nesjedinjenih Armenaca, koji bi se bavili dogmatskim pitanjima. U 18. sto-

²²⁵ Mnogi sjedinjeni armenski pisci brane pravovjernost Ivana Orodnskog. Tako Johannes de Serpos: *Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione Armena*, Venecija 1786. II. 115—119.

²²⁶ »Knjiga pitanja« izdana je armenski u Carigradu god. 1727. izuzev dio o Muslimanima. »Zbirka govora« izdana je u Carigradu godine 1741.

²²⁷ »Povijest Tamerlanova« izdana je u Tiflisu god. 1892. Izvadak iz te povijesti s bilješkama u francuskom jeziku izdao je F. Nève pod naslovom: »Études sur Thomas de Medzoph et sur son Historire de l'Arménie au XV. siècle u »Journal asiatique« 1855. br. 13.

ljeću nalazimo dvojicu, koji su pisali polemičke spise protiv rimske crkve. To su Georgije Meklajem i Jakob Nalian.

1. **Georgije Meklajem** je pitomac armenskog kolegija u Parizu u prvoj polovici 18. stoljeća. Od njega imamo: »Knjigu kontroverzija«, razdijeljenu u dva dijela: u prvom dijelu raspravlja o postu i nemrsu u istočnim crkvama, a u drugom o armenskom općem patrijaratu (djelo je štampano u Carigradu 1734), zatim »Pravo tumačenje sedam sakramenata«, u kojemu ima dosta bludnji, te »Zbirku mjesta latinskih otaca o jednoj naravi u Kristu« (štampano u Carigradu 1749).

2. **Jakob Nalijan**, armenski katolikos u Ečmiadzinu (1741—1764), koji je malo prije smrti prihvatio sjedinjenje s Rimom. Njegova su djela: »Vem avado« (Pećina vjere), kojoj je glavna svrha pobijati rimsku crkvu i primat pape, »Tumačenje knjige molitava i četiriju homilija Gregorija iz Nareka«, »Duhovna oružana«, gdje pobija Židove, izlaže kršćansku nauku muslimanima prikazuje crkvenu povijest muslimanima.

U najnovije doba imadu nesjedinjeni više odličnih pisaca:

3. **Mguerdič Emin** (1815—1890). Pisao je armenski i ruski. Djela mu je iza smrti izdao Gr. Chalathianz. Armenski su pisana djela: »Istraživanja o jeziku, povijesti i literaturi Armenije« (Moskva 1898), »Zbirka kanona i svetih pjesama armenske crkve« (Moskva 1879). Ruski je pisano djelo: »Prijevodi i rasprave o religioznoj literaturi Armenije« (1859—1882), »Apokrifi«, »Životi svetaca«, »Homilije« itd. (Moskva 1897).

4. **Karapet Ter Mkrčian**, pisac poznatog djela u njemačkom jeziku: »Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien« (Leipzig 1893).

5. **Arsak Ter Mikelian**, koji je napisao »Die armenische Kirche« (Leipzig 1892) i »Dogmatska nauka armenske crkve« (armenski), djelo odobreno od nesjedinjenog katolikosa armenskog u Ečmiadzinu (izdano u Tiflisu 1900).

5. **Malahija Ormanian**, koji je napisao slijedeća djela: »Le Vatican et les Arméniens« (Rim, 1873), »L'Église arménienne, son histoire, son régime, sa doctrine, sa discipline, sa liturgie, sa littérature, son present« (Paris 1910). Šteta, što Ormanian u tom svom inače dobrom djelu pogoduje protestantizmu.

6. Ervard Ter Minassiantz, koji je izdao raspravu u njemačkom jeziku: »Die armenische Kirce in ihren Beziehungen zu syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts« (Leipzig 1904).

U posljednjim stoljećima vodili su glavnu riječ u literaturi armenskoj katolički Armenci, naročito učeni Mehitaristi u Beču i Veneciji. Oni su si stekli ogromnih zasluga za proučavanje armenske nacionalne i crkvene povijesti, literature, nauke i discipline. Nu o njima će biti govor na posebnom mjestu.

(Nastavit će se)

